

Art-Sanat

Araştırma Makalesi | Research Article

📄 Açık Erişim | Open Access

II. Abdülhamid Dönemi İdadi Mektepleri: Diyarbakır İdadisi'nin Dönemsel ve Yerel Mimari Özellikleri

Idadi Schools of Abdulhamid II Period: Era-Specific and Local Architectural Features of Diyarbakır Idadisi

Şule Ergün¹ ✉

¹ Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, Türkiye

Öz

Osmanlı hâkimiyeti içerisinde, Mezopotamya'nın kuzeyinde kültürel çeşitliliğiyle stratejik bir noktada konumlanan Diyarbakır, 19. yüzyılda gerçekleşen imar hareketleriyle önemini korumuş bir kenttir. Bu dönem imar edilen yapı-lardan biri, maarif perver II. Abdülhamid'in eğitim politikaları kapsamında 1892'de inşa edilen Diyarbakır İdadisidir. Yığma, bodrum kat üzerine iki katlı olarak inşa edilen mektep, 20. yüzyılın ilk yarısında büyük bir bahçe içerisinde çeşitli ek yapılarla birlikte yer almıştır. Yapı, yemekhane, yatakhane, banyo gibi birimleri ve 150 öğrenci kapasitesiyle dönemine göre modern eğitim yapısıdır.

Bu çalışmada, Diyarbakır İdadisinin 1933 yılına tarihlenen Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinden ve çeşitli kaynaklardan elde edilen fotoğraf, plan, kroki gibi belgeler öncülüğünde, okulun inşa süreci, mimarisi ve süslemeleri tanımlanmıştır. Yapı, aynı dönem farklı vilayetlerde inşa edilmiş idadi mektepleri ve kent içerisinde aynı dönem inşa edilmiş farklı derecelerdeki (rüştiye, iptidai, sanayi mektebi) eğitim yapıları ile karşılaştırılmıştır. Osmanlı Geç Dönem kamu yapıları mimarisinde sıklıkla karşılaşılan neoklasik ve millî mimari üslup ilkelerine göre inşa edildiği tespit edilen yapı, II. Abdülhamid dönemi idadi mektepleriyle benzer bir mimariye sahiptir. Yapı, süsleme ve yapı malzemesi yönünden ise yerel mimari nitelikler içermektedir.

Abstract

Diyarbakır, which was located at a strategic point with its cultural diversity in the north of Mesopotamia during the Ottoman rule, was a city that maintained its importance with the construction movements in the 19th century. One of the buildings constructed during this period was the Diyarbakır Idadisi (The High School of Diyarbakır), which was built in 1892 as part of the educational policies of the Abdulhamid II who cared about education. The school, which was built as a two-storey masonry school with a basement floor, was located in a large garden with various additional buildings in the first period of the 20th century. The building was a modern educational structure for its time with its cafeteria, dormitory, bathroom and a capacity of 150 students.

In this study, the construction process, architecture and ornamentation of Diyarbakır Idadisi are described based on documents such as photographs, plans and sketches obtained from the Republican Archive of the Directorate of State Archives of Presidency of the Republic of Türkiye dated 1933 and various sources. The building is compared with the *idadi* schools built in different provinces in the same period and the educational buildings of different grades such as *rüştiye* (secondary school), *iptidai* (primary school), and industrial schools built in the same period in the city. The building, which was determined to have been built according to the principles of neoclassical and national architectural style, which are frequently encountered in the architecture of public buildings in the late Ottoman period, was built during the Abdulhamid II period. The building has local architectural features in terms of ornamentation and building materials.

Anahtar Kelimeler İdadi mektebi • II. Abdülhamid Dönemi • Eğitim Yapıları • Mimari Miras • Koruma • Diyarbakır

“ Atıf | Citation: Ergün, Şule, . "II. Abdülhamid Dönemi idadi mektepleri: Diyarbakır idadisi'nin dönemsel ve yerel mimari özellikleri". *Art-Sanat*, 24 (2025): 436-460. <https://doi.org/10.26650/artsanat.2025.24.0005>

© This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License. ① ②

© 2025. Ergün, Ş.

✉ Sorumlu Yazar | Corresponding author: Şule Ergün sule.ergun@dicle.edu.tr

Art-Sanat

<https://art-sanat.istanbul.edu.tr/>

e-ISSN: 2148-3582

Keywords

high school • Abdulhamid II Period education building • architectural heritage • conservation • Diyarbakır

Extended Summary

Traditional educational structures in the Ottoman Empire were mekteps (school) and madrasahs with a long history dating back to the Islamic religion. In addition to these structures built for educational purposes, education was also carried out in institutions built for various purposes in the Ottoman Empire such as mosques, *lonca* (professional association), *kiraathane* (coffee / tea cafe) and *darussifa* (treatment center). Even houses and palaces were also used for educational purposes. Madrasahs and mekteps were generally built by foundations and volunteers or courtiers. Since madrasahs were foundation institutions, their functioning, financial resources, use and supervision were all carried out within the rules of the foundations. The content and quality of education was generally determined by the city/region in which the building was built, the social and political position of the founder, or the discretion and authority of the teaching staff.

By the 18th century in the Ottoman Empire, this situation had changed, and modern educational structures were built, different from traditional educational structures. In this context, the first educational institutions were built by the military, whose functioning was deteriorating. In 1775, the first naval school, *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun*, was opened. This process pioneered by *Mühendishane-i Bahri-i Hümayun* was followed by modern high schools such as *Mühendishane-i Berr-i Hümayun* (School of Engineering, 1795) and *Tıphane-i Amire* (School of Medicine, 1827).

In 1839, the Rescript of *Gülhane (Tanzimat)* was proclaimed. The period between the proclamation of the Rescript of *Gülhane (Tanzimat)* and the First *Meşrutiyet* (Constitutional Monarchy) Era (1839-1876) was a period of high level of institutionalization and restructuring in the Ottoman education system. The masonry *Darülmaarif Mektebi* (high school), (1850), built in this period, was the first education building constructed in a modern style. This structure was followed by modern masonry buildings such as *Darülfünun* (University), (1845-1854), *Kuleli Askerî Lisesi* (Military High School), (1863), and *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane* (Faculty of Medicine), (1876). These schools were educational buildings with different plan schemes than *madrasahs*, which were traditional educational buildings with courtyards and iwan. While building elements such as iwan, courtyard and portico were used in various typologies (open/closed courtyard, single, double, four iwan etc.) in *madrasahs*, these architectural elements were not included as dominant design elements in 19th century educational buildings. Unlike *madrasahs* with a closed, inward-orientated courtyard plan, these buildings were designed with a plan typology that generally developed around a corridor and attracted attention with their open Neo-Classical façades. During the reign of Abdulhamid II (1876-1909), efforts were made to expand and centralize education by making the previous efforts to modernize education more comprehensive. For this purpose, modern educational buildings were built in provinces all over the Empire, and the needs and programs of these schools were tried to be met with state facilities.

The province of Diyarbakır in northern Mesopotamia was also affected by educational reforms in the Late Ottoman Period. During this period, schools that differed from traditional educational structures emerged in the city. *Hadim-i Terakki İbtidai Mektebi* (primary school), (1890-1891), *Diyarbakır Askerî Rüşdiye Mektebi* (military secondary school), (1883), *Diyarbakır İdadi Mektebi* (high school), (1891), *Diyarbakır Hamidiye Sanayi Mektebi* (Industrial and Vocational School) (1900) and *Diyarbakır İnas Mektebi* (girls' school), (1876 or 1910-1912) are among the educational buildings constructed in the city during this period. Jambs, floor moldings, symmetrical planning and accentuated entrances are common period features seen in the buildings. It is noteworthy that the common hipped roof construction system used in these buildings is different from the flat roof with wooden beams, which is common in traditional Diyarbakır architecture. In addition, the buildings were not constructed with the locally-specific building typology of enclosed, introverted, courtyard, iwaned buildings. For this reason, it can be said that the buildings were influenced by the Neoclassical architecture, which is frequently seen in the public buildings of the period, rather than the local architecture. When the situation of the buildings within each other is evaluated, it is thought that *Diyarbakır İdadisi* influenced the *Hamidiye Sanayi Mektebi*, which was built directly opposite the *Diyarbakır İdadisi* and was also a building of the Abdulhamid II period, during the construction process. The location selection criteria of the buildings (in the new settlement area outside the city walls), their mass formation (symmetrical planning and the presence of a roof tower), window forms and floor moldings have a very similar design compared to other buildings.

Diyarbakır İdadisi was built very close to the Historical Walled City of Diyarbakır, but outside the city walls. The building is located in the Fiskaya settlement area on the banks of the Tigris River, just in front of the city walls on the Karacadağ basalt plateau. At the 39th UNESCO World Heritage Committee Meeting held in Bonn, Germany in 2015, Diyarbakır Walls were inscribed on the UNESCO World Cultural Heritage List as "Diyarbakır Castle and Hevsel Gardens Cultural Landscape Area" as Turkey's 14th heritage site. *Diyarbakır İdadisi* is also located within the Historic Wall Protection Zone, along with cultural assets built in different periods. It is thought that the building was built outside the city walls in the 1870s as a continuation of the zoning movements made within the scope of the policies of creating new settlement areas outside the city walls. The building has been repaired in various years such as 1892, 1903, 1908, 1956 and recently and has survived until today. Although the original elements were lost during the various repairs, the building largely reflects the artistic characteristics of the period in which it was built.

The school, which was built as a two-storey masonry building with a basement, was located in a large garden with various outbuildings at the time it was built. The building was a modern educational structure for its time with its cafeteria, dormitory, bathroom and a capacity of 150 students. In this study, the construction process, architecture and ornamentation of *Diyarbakır İdadisi* are described based on documents such as photographs, plans and sketches obtained from the Republican Archive of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Türkiye dated 1933 and various sources. The place of the building in the history of art is evaluated with documents obtained from sources such as the Prime Ministry Ottoman, Republican and Abdulhamid II Archives (Library of Congress, Washington, D.C.). The building is compared with the *idadi* schools built in different provinces in the same period and the educational buildings of different levels such as *rüstiye* (secondary school), *iptidai* (primary school) and industrial schools built in the same period in the city.

Diyarbakır İdadisi is one of the nineteenth century Ottoman modern educational buildings and was built as a type project, as in various provinces, with the aim of spreading and centralizing education. Among the 19 buildings analyzed as *idadi* schools, there are 9 *idadi* schools that are almost identical to *Diyarbakır İdadisi* in terms of plan typology, façade design and construction technique. These buildings were constructed in different geographies of the Ottoman Empire such as Lesbos, Kastamonu, Canakkale and Mamuret-ul-Aziz. In addition to these 9 buildings, it has been determined that there are similar *idadi* buildings in terms of façade construction, even if not in terms of plan. In the educational buildings built in the same period in the city, it was observed that the concern of being a modern educational institution was maintained with similar architectural styles, especially in the façade arrangements.

It can be said that the *Diyarbakır İdadisi*, about the construction process of which detailed information such as architectural and artistic details were obtained through archival documents, photographs and drawings, was generally built according to the principles of neoclassical and national architectural styles. These styles, which were widely accepted in the architecture of the late Ottoman period, were also frequently used in public and school buildings constructed in the Imperial geography. Therefore, in terms of façade design and planning, *Diyarbakır İdadisi* has a common architectural style with the *idadi* schools built in the same period. In particular, İzmit, Mamuret-ul-Aziz, Bolu, Çanakkale, Kütahya, Diyarbakır, Çankırı, Sinop and Midilli and Diyarbakır *idadis* are almost identical in terms of plan and façade design. In terms of local architectural qualities, it is quite similar to the buildings of the period in terms of the use of basalt stone material and ornamentation techniques (*cas* ornamentation: It is a type of ornamentation formed by lime, which is frequently seen on the facades of Diyarbakır traditional buildings).

The building, which has stood for over a century, has begun to suffer from the deterioration and loss of its architectural and artistic features due to the wear caused by usage over time and environmental factors. Documentation of the changed, partially destroyed or lost parts of the building is of great importance for the conservation of the construction techniques, material knowledge and site selection criteria specific to the period in which it was built. The conservation of any cultural asset is only possible through the harmonious integration of various stages, from its historical development to its current state, including its restoration, functional adaptation, and raising awareness among its users. This study, which aims to examine the historical development of *Diyarbakır İdadisi* and reveal its original design, seeks to provide an understanding of the building's condition during the period of its construction, thus guiding contemporary conservation efforts.

Giriş

18. yüzyılda, Osmanlı Devleti'nde eğitim alanında yapılan reform hareketleri, II. Abdülhamid döneminde bir devlet politikasına dönüşmüş, eğitimin merkezîleştirilmesi ve yaygınlaştırılması amacı ile merkez ve taşra teşkilatları düzenlenerek birçok yenilik getirilmiştir¹. İlköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim gibi çeşitli kademelere ayrılan mektepler, çeşitli iş kollarında uzmanlaşmış meslek insanları yetiştiren sanayi mektepleri ile çoğalmıştır. Orta düzey eğitimin ikinci basamağını oluşturan ve yüksek öğretime öğrenci yetiştiren "idadi mektepleri"² üzerinde ise özel olarak durulmuştur. Arapça "idad" kökünden türeyen ve "hazırlamak, geliştirmek, hazırlama yeri" gibi anlamlarıyla "idadi"³, ilk zamanlar Harp Okulu ve Askeri Tıbbiye gibi birçok mektebin hazırlık sınıfları için kullanılmıştır⁴. İdadi kelimesinin ortaöğretim mektebi olarak karşılık bulması ise 1869'da Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gerçekleşmiştir. İdadiler, Nizamname'ye göre dört yıllık rüştiye eğitiminden sonra öğretim süresi üç yıl olan ve sancak merkezlerinde açılacak bir mektep olarak planlanmıştır⁵. 1869 Nizamnamesi'nde açılması planlanan idadiler, Tanzimat Dönemi'nde ihmal edilmiş olup taşrada bir, İstanbul'da ise dört veya beş tane açılabilmiştir⁶. Çoğu kiralık binalarda veya farklı işlevlere sahip yapılarda açılan idadiler, bina, öğretmen ve program yönlerinden yeterli olmamıştır⁷.

II. Abdülhamid Dönemi'ne gelindiğinde, yeniden idadilere önem verilmiş olup 1882-1890 yıllarından sonra rüştiyeyi de içine alan idadiler yaygın olarak taşrada açılmıştır⁸. Eğitime modern kimlik kazandırılmaya çalışıldığı bu dönemde, geleneksel eğitim yapısı olan medreseler yerine yeni bir mimari üsluba sahip eğitim yapıları ortaya çıkmıştır. Medreselerde eyvan, avlu, revak gibi yapı öğeleri çeşitli tipolojilerde (açık/kapalı avlulu, tek, çift, dört eyvanlı vb.) kullanılırken⁹ 19. yüzyıl eğitim yapılarında bu mimari öğeler, baskın tasarım ögesi olarak yer almamıştır. Bu dönemde İstanbul'da, kâğır Dârülmaârif Mektebi (Mekteb-i Maârif, 1850) geleneksel eğitim yapılarından farklı inşa edilmiş ilk eğitim yapısı olmuştur¹⁰. Dışa kapalı, içe dönük avlulu medreselerden farklı olarak bu yapılar, genellikle bir koridor etrafında gelişen plan tipolojisiyle tasarlanmış olup dışa açık Neo-klasik¹¹ cepheleriyle dikkat çekmiştir¹². İstanbul'dan sonra birçok vilayette daha inşa edilen bu modern yapılar, geleneksel medreselerden hem eğitimin içeriği ve yöntemi hem de kullandıkları eğitim araç-gereçleri bakımından farklılık göstermiştir. Medreselerde rahle, minder vb. araçlarla yapılan eğitimler, idadilerde toplu eğitim için gerekli olan sıra, sandalye, kara tahta gibi araçlara dönüşmüştür¹³.

¹Yusuf Tekin, "Modern Ulus Devletin İdeolojik Bir Aygıtı Olarak Eğitim ve 19. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemi," *Cihanmüma Sosyal Bilimler Akademik Dergisi* 1/1 (2022), 5-15, <https://doi.org/10.55205/jocsosa.11202243>.

²Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2006), 232.

³Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991), 114.

⁴Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 166.

⁵Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 166.

⁶Darü'l-maârif İdadisi, Fevziye İdadisi, Beşiktaş İdadisi, Fatih İdadisi, Davutpaşa İdadisi, İbrahim Ağa Çayırı İdadisi bu dönem açılan idadilerdendir. Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 118.

⁷Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 118.

⁸Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 232-233.

⁹Alev Erarslan, "Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi," *Megaron* 3 (2012), 152; Zeynep İnan Ocak, "Anadolu Selçuklu Dönemi Anıtsal Yapılarında 20. Yüzyıl Başından İtibaren Gerçekleştirilen Onarımlar" (Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018), 25-27.

¹⁰M. Hüdayi, Şentürk, "Darü'lmaârif," *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8. Cilt (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993), 548, erişim 12 Şubat 2024, <https://islamansiklopedisi.org.tr/darulmaarif>.

¹¹Neoklasik mimari, 18. yüzyıl sonlarına doğru Batı'dan gelen akımların etkisiyle Türk sanatında kendine yer bulmuş ve özellikle resmî devlet yapılarında öne çıkmıştır. Bu yapılarda genellikle sade ve geometrik açıdan dengeli kompozisyonlar tercih edilmiş ve antik mimari unsurlar sıkça kullanılmıştır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bir devlet üslubu hâline gelen Neoklasik mimarinin en belirgin özelliği ise, cephelerinde antik sütunlara dayanan üçgen alınlıkların bulunmasıdır. Bk. Semavi Eyice, "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu," *Sanat Tarihi Yıllığı* 9-10 (1981), 173-175.

¹²Kadir Türkmen, "Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşamayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mekteb-i İdadisi," *Art-Sanat Dergisi* 17 (2022), 543. <https://doi.org/10.26650/ARTSANAT.2022.17.893286>.

¹³A. Şevki Duymaz, "İsparta İdadisi," *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)* 4 (2017), 45, <https://osmanlimirasi.net/index.php/omad/article/view/315/303>.

Ayrıca, bu dönemde idadi binalarının mimarisi üzerinde özenle durulmuş, milli mimariye uygun yapılması arzu edilmiştir. Ancak ülkenin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar, değişen siyasi ve sosyo-kültürel düzen gibi durumlardan dolayı, okul resimleri ve planları Paris'ten getirtilerek vilayetlere gönderilmiş, idadiler Fransız okulları tarzında yapılmıştır¹⁴.

İdadi binalarının inşası için Maarif Nezaretince hazırlanan tip projeler, idadinin yapılacağı arsa, idadide eğitim alacak öğrenci sayısı gibi faktörlere dikkat edilerek düzenlenmiştir¹⁵. Uygun boyutlarda düzenlenen idadiler, geniş, çok pencereli derslik mekânlarına sahiptir¹⁶. Dönemin diğer kamu yapılarında hissedilen "neoklasik" ve "millî mimari"¹⁷ gibi üsluplar idadi binalarında da sürdürülmektedir. Anıtsallık, simetri, sadelik gibi mimari düzenler dönemin diğer kamu yapılarında olduğu gibi idadi binalarında da sıkça karşılaşılan tasarım öğeleridir.

İdadiler ilk etapta (1885) Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale gibi vilayetlerde açılmış daha sonra diğer vilayetlerde inşa faaliyetlerine başlanmıştır¹⁸. Birçok vilayette idadi olarak inşa edilen bu modern yapılarla birlikte İstanbul (konak, hapishaneyle birlikte...)¹⁹, Antalya (ev)²⁰, Erzincan (rüştiye, konak)²¹, Adana (askerî rüştiye)²² gibi vilayetlerde farklı işlevsel amaçlarla inşa edilmiş yapılar da idadi mektebi olarak kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında değerlendirilen Diyarbakır Vilayeti idadi yapılması için mahalli makamlarla temasa geçilen öncelikli vilayetlerdendir²³. Diyarbakır İdadisinin yapımı Tanzimat Dönemi'nde öngörülmüş ancak yapı II. Abdülhamid'in saltanat döneminde (1876-1909) inşa edilebilmiştir. Yapı, Erken Cumhuriyet Dönemi'nde lise olarak eğitim işlevini sürdürmüştür²⁴. Yapıya ait çizimlere Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde bulunan 1933 yılına ait verilerle²⁵ ulaşılmıştır. 1933 yılı yazışmaları incelendiğinde, İnşaat Müdürlüğü'nün Orta Tedrisat Umum Müdürlüğünden Diyarbakır Lise pavyonunun projesini hazırlamak için mevcut binanın dört tarafından fotoğraf, arsa planında gösterilen çeşitli noktalardan ve mevcut binanın alt ve üst döşemelerinin tabii zemininden irtifa alınmasını talep ettiği bilgisi yer almaktadır²⁶. Bu talep üzerine yapıya ait projelerin ve istenen evrakların aynı dosya içerisinde hazırlanıp gönderildiği düşünülmektedir.

Bu çalışmada yapının özgün sanatsal niteliklerine referans verebileceği düşünülen bu belgeler, çeşitli kaynaklardan elde edilen fotoğraf, kroki, çizim vb. verilerle desteklenmiş, yapının inşa süreci, mimarisi ve süslemeleri tanımlanmaya çalışılmıştır. Yapının dönemi içindeki yeri, aynı dönem inşa edilmiş diğer idadi mektepleri ve aynı dönem Diyarbakır kenti içerisinde inşa edilmiş diğer eğitim yapıları ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Değerlendirme yapılırken farklı işlevsel amaçlarla inşa edilmiş ancak eğitim yapısı olarak

¹⁴Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 119-120, <https://doi.org/10.17822/omad.2017.64>.

¹⁵Esmâ Parmaksız, "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askerî Rüşdiyeler" (Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008), 61.

¹⁶Duymaz, "Isparta İdadisi," 48.

¹⁷Ulusal Mimari Akım, Osmanlı Geç Dönem ve Erken Cumhuriyet Dönemleri'nde etkisi görülen Mimar Sinan ve Türk yapı ustalarını yücelterek klasik Osmanlı yapılarının yeniden canlandırılması biçiminde uygulanan akımdır. Yıldırım Yavuz, "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26)," *Muqarnas* 13 (1996), 149-164, <https://doi.org/10.2307/1523257>.

¹⁸Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 119.

¹⁹Fatih Demirel, "Mekteb-i İdâdî" (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2008), 164.

²⁰Sefa Salih Aydemir, "Antalya İdadisi," *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (2009), 37.

²¹Volkan Aksoy, "Arşiv Belgeleri Işığında Erzincan İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi," *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler* 28 Eylül- 1 Ekim 2016, ed. Hüsrev Akın (Erzincan: Erzincan Üniversitesi, 2016), 1: 53.

²²Şükriye Sıla Özdemir, "Adana Kız Lisesi'nin (Askerî Rüştiye Okulu) Kültürel Miras Kapsamında Mekansal Analizi" (Yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi, 2020), 55.

²³Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 119.

²⁴Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı* (Ankara: Ulus Basımevi, 1936), 3: 175.

²⁵Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 180-9-0-0 / 98-475-1, 15 Mayıs 1933.

²⁶BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

kullanılan yapılar, çeşitli sanatsal üslupların ürünleri oldukları için ve II. Abdülhamid döneminden sonra inşa edilen idadi mektepleri de artık farklı bir dönemin ürünü oldukları için değerlendirmeye alınmamıştır. Diyarbakır İdadisi değerlendirilirken birincil kaynaklardan elde edilen plan, çizim, belge, fotoğraf gibi bilgilere ulaşılabilen idadi mektepleri ve eğitim yapıları kapsamında bir karşılaştırılma yapılmıştır. Cephe, plan, süsleme gibi ölçütler açısından karşılaştırmalar yapılarak yapının dönemi içerisindeki önemi ifade edilmeye çalışılmıştır.

1. Diyarbakır İdadisi

Diyarbakır İdadisinin özgün yapısal ve sanatsal özelliklerinin ifade edildiği bu bölümde yapının inşa süreci tanımlanmış, tarihî süreç içerisindeki onarımları, yapı çevre analizleri, plan ve cephe özellikleri, yapıda kullanılan malzeme ve teknik detaylar ile süsleme öğeleri, ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

1.1. Tarihî Süreç ve İmar Hareketleri

1875 yılı başlarında Diyarbakır²⁷ Vilayeti'nde, öğrencilerin rüştiyeden sonra eğitim-öğretimi devam ettirebileceği bir yüksek okul bulunmaması, öğrencilerin bilgisini arttırma istekleri gibi gerekçelerle bir idadi açılması Vilayet Umumi Meclisince talep edilmiş ve bu düşünce hem Maârif Nezareti hem de Şûrâ-yı Devlet tarafından uygun bulunmuştur²⁸.

1875 yılında idadi ve sultani mektebe elverişli bir planlamayla inşa edilmesi öngörülen²⁹ yapının temeli 1889 yılında atılabilmiş olup yapı eğitim-öğretime 1892 yılında başlamıştır³⁰. Bedri Günkut ise yapının inşaatına 1888 yılında başladığını ve inşaatının iki yıl sürerek 1890 yılında tamamlandığını ifade etmektedir³¹. Vali Hasan Paşa zamanında yaptırılan okulun 12 Rebiyülevvel 1312 [1894]'de leyli (yatılı) kısmı açılmış, 100 öğrenci nehari (gündüzcü), 35 öğrenci leyli olarak eğitim görmüştür³². 1887-1888 yıllarında Diyarbakır valiliğinde bulunan Arif Paşa, 1891 yılında mektebi ziyaret ederek mektebin henüz açılışının yapılmadığını belirtmiştir³³. Yapının 1888 tarihli inşaat şartnamesine göre;

*"İdadî mektebi binası iki katlı olup tamamen taştan yapılacaktır. Birinci katta 8 oda, 1 salon, 1 gezinti ve 1 merdiven yeri vardır. İkinci katta ise 9 oda ve 1 salon tasarlanmıştır. Binada toplam 98 pencere ile 19 kapı mevcuttur. Binanın yerden tavana kadar olan yüksekliği 13,5 arşın; temel duvarlarının tamamı 303 arşın 6 parmak uzunluğunda ve 1 arşın 18 parmak kalınlığındadır. Okul binasının bitişiğinde de bir abdesthane yapılacaktır"*³⁴.

Yapının inşaat memuru Hocas Efendi olup inşaat komisyon üyeleri arasında Sermühendis Yusuf Bey yer almaktadır³⁵.

²⁷Diyarbakır ifadesi 17. yüzyılda şehir merkezi için kullanılmaya başlanmış, 1937'de Diyarbakır şekline çevrilmiştir. Bk. Nejat Göyünç, "Diyarbakır," *TDV İslam Ansiklopedisi*. c. 9 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994) 464-469, erişim 26 Haziran 2025, <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyarbakir>.

²⁸Hatip Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," (Doktora tezi, Dicle Üniversitesi, 2007), 166-167.

²⁹Hatip Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 166.

³⁰*Cumhuriyet'in 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı*, haz. Sait Mutlu, Adil Tekin, Bülent Karakoç, Şevket Beysanoğlu, Şeref Egilli, Mehmet Mercan ve Mehmet Karasarlıoğlu (Ankara: İş Matbaacılık ve Ticaret, Dönmez Offset, 1973), 262.

³¹Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi* (Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı, 1937), 128.

³²İlhan Palalı, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)," (Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1999), 58.

³³Mustafa Öztürk ve İbrahim Yılmazçelik, "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati," *Belgeler* 18/22 (1998), 96.

³⁴Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 168.

³⁵Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 170.

Diyarbakır İdadisinin eğitim-öğretime başladığı dönemde mektepte, Arapça-Ulûm-ı Diniyye, Tarih, Fransızca, Arapça, Farsça, Usul-i Defter, Hat, Resim, Hesab ve Hendese muallimleri bulunmaktadır³⁶. Bu dönemde Fransız eğitim sisteminden esinlenerek hazırlanan Maârif-i Umumiye Nizamnamesi (1869) ile okul türleri, eğitim-öğretim özellikleri, öğretmen yetiştirme ve yerleştirme gibi personele yönelik işlemler büyük ölçüde düzenlenmiştir³⁷. Diyarbakır İdadisinde de Fransızcanın yabancı dil eğitimi olarak verilmesi nizamnamenin etkilerini açıkça göstermektedir. Ayrıca usul-i defter (muhasabe), hesap ve hendese gibi derslerin bulunması Diyarbakır İdadisi eğitim programı içerisinde pozitif bilimlere verilen önemi ifade etmektedir. Açıldığı dönemde, idadiye yöredeki birçok kaza ve kasabadan öğrenci gelerek eğitim alma imkânı bulmuştur³⁸. İdadinin ilk yıllarında Müslüman öğrenciler çoğunlukta olsa da Ermeni ve Süryani cemaate mensup gayrimüslim öğrenciler de Diyarbakır İdadisinde yer almıştır. Ayrıca idadide Ermenice eğitim verildiği de belirtilmektedir³⁹.

1892 yılında, idadi mektebinin yatılıya dönüştürülmesi amacıyla mutfak, ambar, çamaşırhane, odunluk vb. mekânların tamiratına ihtiyaç olmuştur⁴⁰. Gündüzcü eğitimle birlikte yatılı olarak da hizmet vermeye başlayan mektep, 1898'e kadar beş sınıflı olarak kullanılmıştır⁴¹. 1903 ve 1908 yıllarında çatısı ve bazı kısımları döküldüğünden yapıda yeniden onarıma ihtiyaç duyulmuştur⁴². 1913 yılında idadi, sultanîyeye çevrilmiş ancak I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle mektebin lise kısmı kapatılmıştır. 1921-1922'de tekrar açılan lise kısmı 1925'te tekrar kapatılmıştır. Ortaokul düzeyinde eğitim veren okul, 1932'de Diyarbakır Lisesi olarak yeniden eğitim-öğretime başlamıştır⁴³. 1933 tarihinde okulla ilgili hazırlanan raporda *"Hey'et umumiyesi sağlam olup bazı mahallerinde tamire ihtiyaç vardır. Mektep olmak üzere inşa edilmiştir. Mektep olmağa elverişlidir. Leyliye müsaittir. Bina hey'eti umumiye itibarile kargir olup 150 leyli talebeyi ve altı sınıf ve buna mezbut ateliye ve labratavurları istiale kafidir"*⁴⁴ şeklinde okulun durumu hakkında bilgi verilmiştir. 1933 yılı Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi kayıtları incelendiğinde yapı için bir yemekhane ve pavyon⁴⁵ inşa edilmesinin öngörüldüğü ve bu amaçla gerekli çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir⁴⁶. 1956 yılına gelindiğinde ise yapının restorasyonu dönemin Valisi Fahrettin Akkutlu tarafından yaptırılarak yapı, "Maarif Koleji" olarak hizmete başlamıştır⁴⁷. Zamanla Maarif Kolejine hizmet etmesi amacıyla yapı bahçesinde barakalar yapılarak yemekhane ve kütüphane olarak işlevlendirilmiştir⁴⁸. Maarif Koleji bu binadan taşındıktan sonra yapının Tıp Fakültesi Dekanlığı, İl Millî Eğitim Hizmet Binası gibi eğitim amaçlı kullanımına devam edilmiştir. Kültürel bir varlık olarak 1. dereceden tescilli olan yapıda (Karar Tarihi ve No: 25.11.2010, 3529) günümüzde halka yönelik yaygın eğitim yapıları yapının eğitim amaçlı işlevi sürdürülmektedir⁴⁹.

³⁶Hatip Yıldız ve Veysi Fida, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi," *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır* (Ankara: Sistem Ofset ve Matbaacılık, 2019), 7.

³⁷Selman Tunay Kamer, "Issues in Implementation of Coeducation in Turkish Education System: A Historical Research on 1869 Statute on General Education," *International Education Studies* 4 (2017), 2-3, <https://doi.org/10.5539/ies.v10n4p1>.

³⁸Yıldız ve Fida, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi," 8.

³⁹Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 176-186.

⁴⁰Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 170.

⁴¹*Cumhuriyet'in 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı*, 262.

⁴²Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 171.

⁴³Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi* (Ankara: Neyir Matbaacılık, 2001), 3: 1038.

⁴⁴BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

⁴⁵Pavyon: Bir arsa içinde birkaç ayrı ayrı birkaç binası olan bir kuruluşun bu binalarından her biri veya asıl binadan ayrı küçük bina. Bk. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1979), 393.

⁴⁶BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

⁴⁷Mehmet Gündüz, "Türkiye'de Yabancı Dilde Öğretim Yapan Resmi Ortaöğretim Kurumları: Maarif Kolejleri" (Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi, 2017), 83.

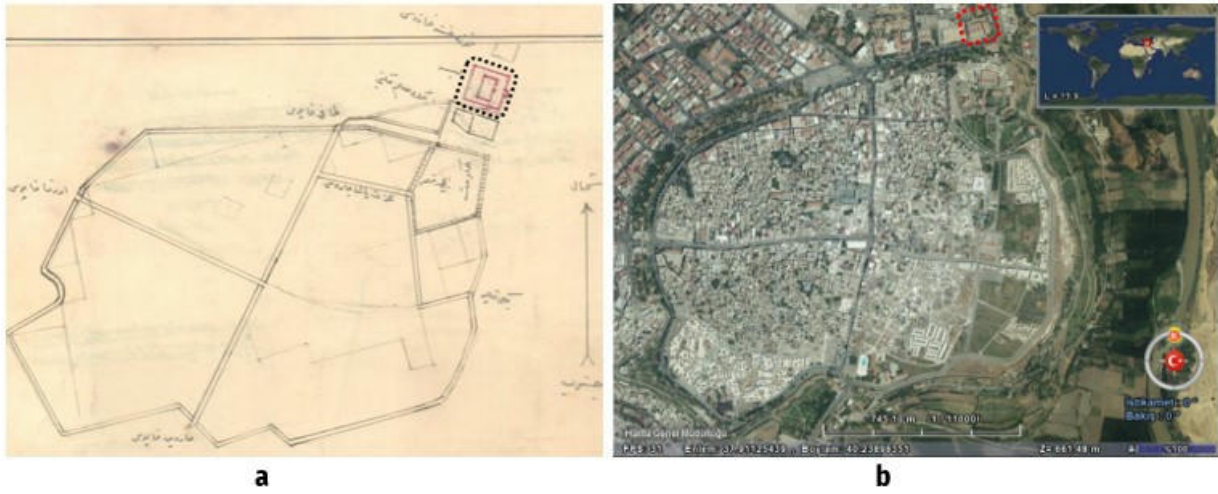
⁴⁸Gündüz, "Türkiye'de Yabancı Dilde Öğretim Yapan Resmi Ortaöğretim Kurumları: Maarif Kolejleri," 83.

⁴⁹Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi, Karar Tarihi ve No: 25.11.2010, 3529.

1.2. Yapı Çevre Analizi

Diyarbakır İdadisi olarak kullanılan yapı, Diyarbakır kent merkezinde, Yenişehir İlçesi, Seyrantepe Mahallesi, Dr. Yusuf Azizoğlu Caddesi üzerinde olup günümüzde 2682 m² alana sahiptir.⁵⁰ 739 ada 85 parselde kayıtlı yapının mülkiyeti hazineye aittir. Yapı, kentsel sit alanı olan Tarihî Suriçi Bölgesi'ne çok yakın konumda olmakla birlikte sur dışında Tarihî Sur Koruma Bandı içerisinde yer almaktadır (**Görsel 1**). Yapının bulunduğu mevki, halk arasında Fiskaya olarak da bilinmektedir.

İnşa edildiği dönemde büyük bir bahçe içerisinde konumlanan yapının güneyinde aynı dönem inşa edilmiş Diyarbakır Hamidiye Sanayi Mektebi⁵¹, yapının kuzeyinde ise yine aynı dönem inşa edilmiş Gureba Hastanesi bulunmaktadır. Yapının batısında ise yakın dönemde inşa edilen Hasan Paşa Ortaokulu mevcuttur. Bu okul, 1933 yılı arşiv belgelerinde pavyon yapılması öngörülen alanda inşa edilmiş olup Diyarbakır İdadisine çok yakın konumda bulunmaktadır. Diyarbakır İdadisi ile arasında birkaç metre mesafede bulunan yapı, kültürel varlık olarak yapının kent içerisinde algılanışını oldukça kısıtlamaktadır.

Kaynak: a. BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

b. Harita Genel Müdürlüğü Küre uygulaması hava fotoğrafı, 2024

Görsel 1: Diyarbakır İdadisinin konumunu gösteren kroki ve yapının günümüz konumu

1.3. Plan Özellikleri

1.3.1. Vaziyet Planı

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde 1933 yılı evraklarında yapıya ait dört adet vaziyet planı yer almaktadır⁵². Planlarda ana yapı kütleleri dışında boyutları değişen çeşitli kütleler mevcuttur. Bu kütlelerin sayısı ve konumu planlarda farklılık gösterdiğinden planların çeşitli onarım dönemlerinde oluşturulduğu düşünülmektedir. Planlarda, Arap ve Latin alfabesinin kullanıldığı iki çeşit belge bulunmaktadır. Yazıların Latin alfabesi ile yazıldığı planın 1933 yılına referans verdiği yapılan incelemelerle belirlenmiştir. Ancak diğer üç vaziyet planı ile ilgili bir kaniya varılamamıştır (**Görsel 2**).

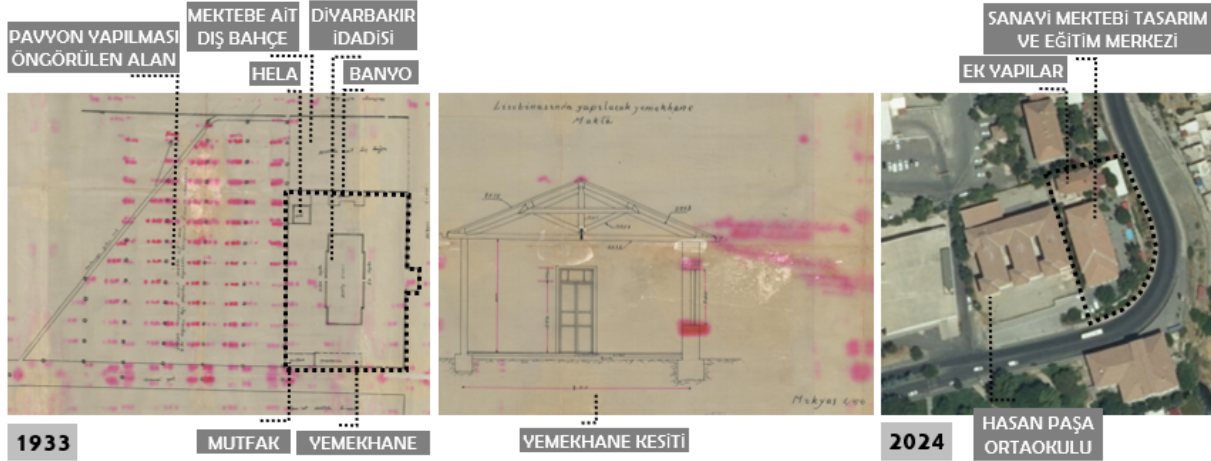
Yapının bahçe ve parsel sınırı tüm planlarda benzerlik göstermektedir. Dikdörtgen formundaki bahçenin doğusunda Dicle Nehri'ne manzara verecek biçimde okul ana giriş aksını da referans alan U biçimli mekânsal düzenleme yapılmıştır. Vaziyet planı içerisinde yol güzergâhları belirlenmiş olup ayrıca planda peyzaj ögesi

⁵⁰Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Parsel Sorgulama Uygulaması, erişim 16 Şubat 2024, <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/>.

⁵¹Servet-i Fünûn 502, R 12 Teşrinievvel 1316 [25 Ekim 1900], 1, <http://www.servetifunundergisi.com/saye-i-kemalat-sermaye-i-hazret-i-padisahide-diyarbakirda-muceddeden-insa-ve-kusat-olunan-hamidiye-sanayi-mektebi/>

⁵²BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

olarak elips biçimli havuz yer almıştır. Yapıyla ilgili notları içeren belgede⁵³ yapıya ait iki bahçe ve bir çiçek bahçesinin bulunduğu ancak kışlık teneffüşhanesinin bulunmadığı, kışlık teneffüşhane olarak mektebin alt kat koridorunun kullanıldığı belirtilmektedir. 1933 tarihli vaziyet planı incelendiğinde ana yapı kütesinin güneyinde yemekhane ve mutfak, kuzeyinde tuvalet, banyo ve dış bahçe, batısında ise pavyon için öngörülen arsa yer almaktadır (**Görsel 3**). Plan notlarında kayalık olan arsanın tesviyesi için dinamit kullanılması da önerilmiştir. Ayrıca yapının ufak olan hamamının ıslahının gerekli olduğu da ifade edilmiştir. Çizimlerde okula hizmet amacıyla yapılması planlanan yemekhanenin kesit çizimi mevcut olup yemekhane 8 m eninde, yaklaşık 28 m boyunda, 4 m yüksekliğinde ahşap beşik çatılı olarak tasarlanmıştır.

Kaynak: BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1'den ve 2024 Harita Genel Müdürlüğü Küre uygulaması hava fotoğrafından yazar tarafından düzenlenmiştir

Görsel 2: Yapı vaziyet planı yapısal dönüşüm analizi

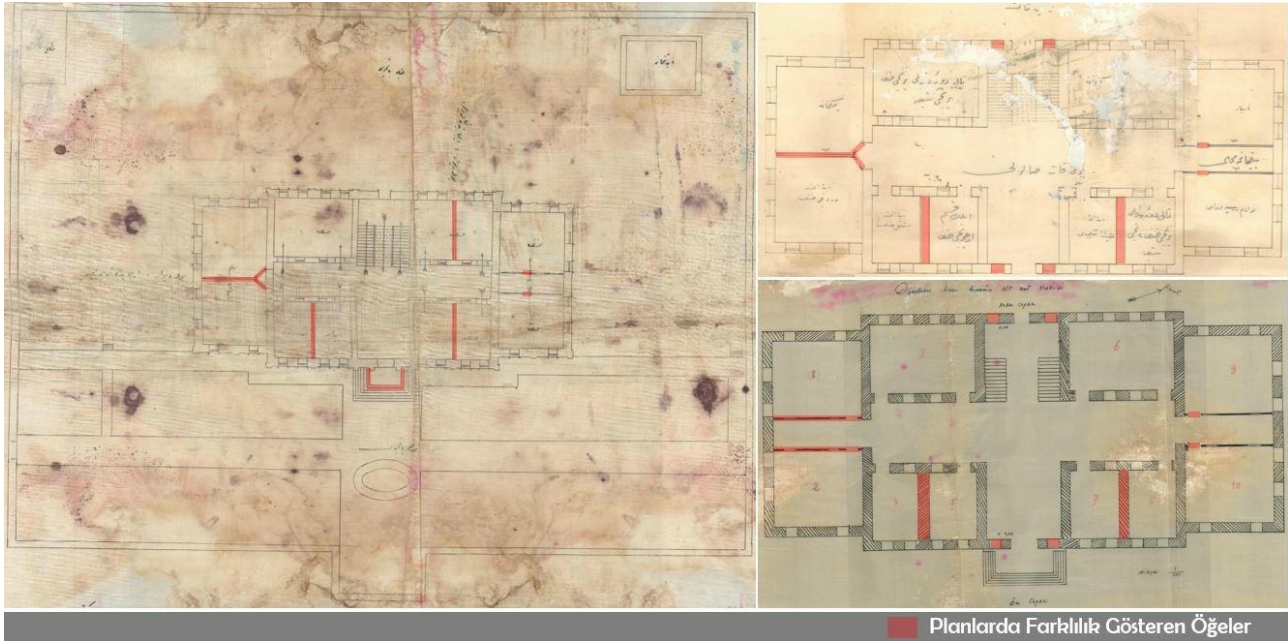
Kaynak: BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

Görsel 3: Diyarbakır İdadisi ve Hamidiye Sanayi Mektebi

⁵³BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

1.3.2. Zemin Kat Planı

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapıya erişim doğu ve batı cephelerinden olup yapı ana girişi doğu cephesindendir (**Görsel 4**). Yapıya altı veya yedi basamaklı piramidal merdivenle ulaşılabilir. İlk yapım dönemine referans verdiği düşünülen planda on bir adet mahal, üç geçiş holü ve bir merdiven bulunmaktadır. Mahal sayısı diğer iki planda farklılık göstermekte olup batı cephesi merdiven holünün kuzeyinde yer alan mekân ile yanında yer alan mekân arasındaki bölücü ögenin kaldırılarak tek bir mekân oluşturulduğu belirlenmiştir. Üç kollu merdiven, tüm planlarda batı cephesinin ortasındaki giriş aksında yer almaktadır. Merdiven, binanın abidevi etkisini güçlendirmektedir. Koridor etrafında sıralanan bazı mahallerin koridora bakan cephelerinde birden fazla boşluk bulunduğu tespit edilmiştir. Yapının 1888 tarihli inşaat şartname-sinde belirtilen “98 pencere” ifadesinden ve çizim tekniğinde bulunan farklı gösterimlerden bu boşlukların pencere olarak planlandığı öngörülmektedir.

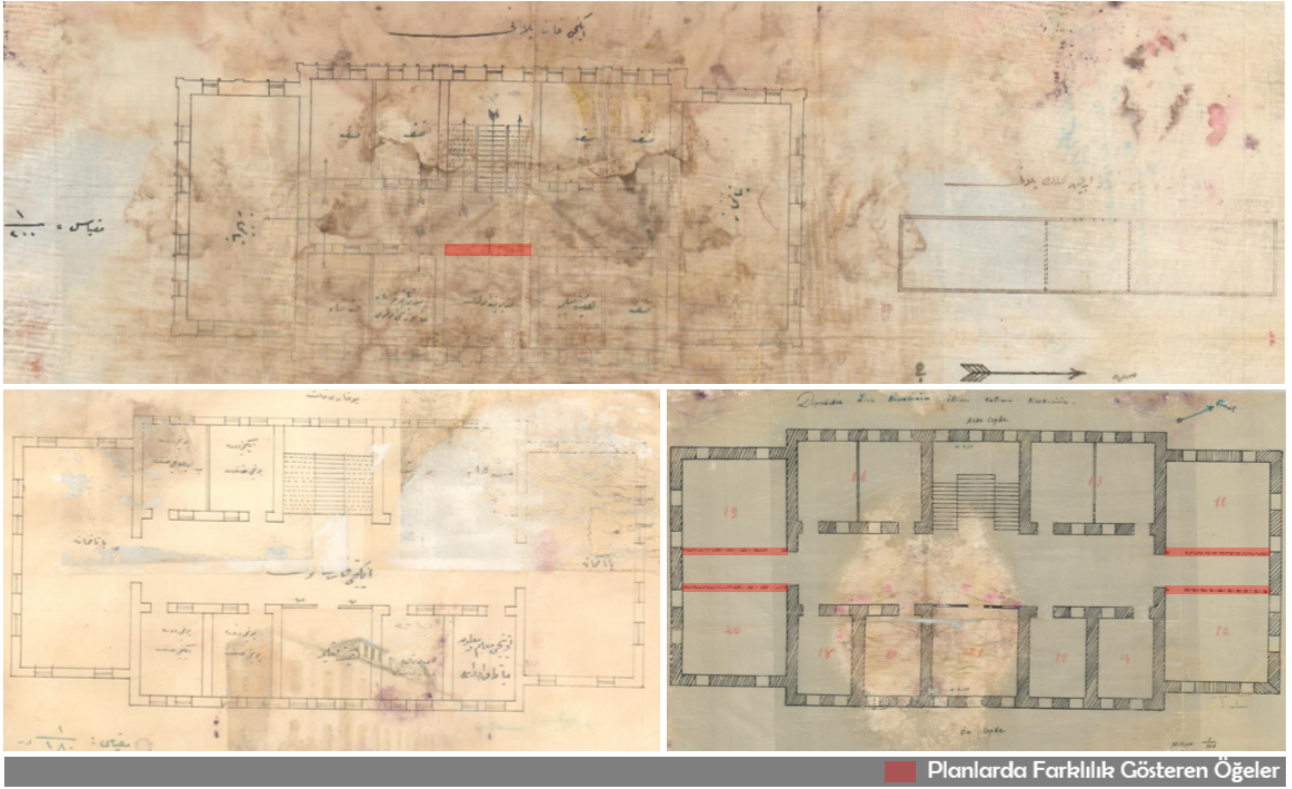

Kaynak: BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1'den düzenlenmiştir.

Görsel 4: Yapının zemin kat planları

1.3.3. Birinci Kat Planı

Yapının zemin katında olduğu gibi birinci katı için de oluşturulmuş üç adet birinci kat planı mevcuttur. Yapının ilk yapım dönemine referans verdiği düşünülen planda, on bir adet mahal ve bir geçiş holü bulunmaktadır. 1933 yılına referans veren planda ise mahal sayısı farklılık göstermekte olup kuzey ve güney cephelerde yer alan mahaller bölünerek mahal sayısı on üçe çıkarılmıştır. Bu mahaller arasında ayrıca ara hol oluşturulmuştur (**Görsel 5**).

Kaynak: BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1'den düzenlenmiştir.

Görsel 5: Yapının birinci kat planları

1.4. Cephe Özellikleri

Yapının tüm cepheleri sade düzendedir. Cepheye hareketlilik katan söve, sütunçe, kat silmesi, parapet gibi öğelerdir. Cephelerde simetri önemli bir tasarım girdisidir. Neredeyse tüm cepheler kendi içerisinde ve birbirlerinin devamı şeklinde simetrik durumdadır. Sık aralıklarla yerleştirilmiş bu pencereler cepheye ritmik bir düzen katmaktadır. Giriş bölümünün sütunçe ve alınlık ile zenginleştirilmesi ise dönemin sanatsal bir özelliğidir.

1.4.1. Doğu Cephesi

Kent silüetine cephe veren, yapının ana girişinin bulunduğu doğu cephesi yapının en gösterişli cephesidir. Elde edilen bulgulara çizimi bulunan tek cephe de yine doğu cephesidir. Yapının ana girişi üçgen alınlık, sütunçe, heykel gibi öğelerle zenginleştirilmiştir. Bu bölümde yer alan sütunçeler ve pencere söveleri yapının diğer cephelerinde yer alan sütunçe ve sövelerden farklı bir biçimde incelikli işçilikle yapılmıştır. Yapının zemin katında demir parmaklıklı⁵⁴ korkuluklar mevcuttur. Bacalar cepheye estetik katan öğelerdir. Yapının kırma çatısı oldukça dik açıyla, neredeyse bir kat yüksekliğinde yükselmiştir. Çatı katında bulunan ışıklık olduğu düşünülen kule ve üçgen alınlıklı kalkan duvarı cepheye hareketlilik katmaktadır. Çatı kalkan duvarında çizimde yer almayan ancak görselde göze çarpan yuvarlak kemerli açıklık veya kör kemer bulunmaktadır. 1888-1893 arasında çekilmiş yapıya ait en eski fotoğrafta çatı parapet düzenlemesi ve bu parapetin üzerinde heykeller, parapetin gerisinde ise çatı açıklığı olduğu düşünülen kütleler mevcuttur. Ancak 1933 yılı görsellerinde, bu öğeler mevcut değildir (**Görsel 6**).

⁵⁴Parmaklık: Aralıklı olarak sıralanan tahta veya demir çubuklarla meydana getirilmiş bölme veya korkuluk, pencere parmaklığı, bahçe parmaklığı. Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, 392.

Kaynak: a. BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

b. Ş. Ergün, 2024

Görsel 6: 1933 yılı Diyarbakır İdadisi doğu cephesi ve günümüzdeki durumu

1.4.2. Güney Cephesi

Yapının güney cephesi yapıya ulaşımın sağlandığı ana caddeye silüet vermektedir. Ancak bu cephe için özel ve özenli işçilik mevcut değildir. Cephe, kat silmeleri ve sövelerle hareketlendirilmiş olup genel olarak sadedir. Yapının zemin katında demir parmaklıklı korkuluklar mevcuttur. Cephede doğu cephesindeki gibi baca da mevcut değildir. Ancak yapının çatısında iki adet çatı ışıklığı olarak yapıldığı düşünülen kütleler mevcuttur. Yapının güney bahçe duvarı ve bahçe giriş kapısı için düzenlemeler yapılmıştır (**Görsel 7**).

Kaynak: a. BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

b. Ş. Ergün, 2024

Görsel 7: 1933 yılı Diyarbakır İdadisi güney cephesi ve günümüzdeki durumu

1.4.3. Batı Cephesi

Yapının batı cephesi doğu cephesine benzer üslupta yapılmıştır. Ancak doğu cephesi kadar özel ve özenli bir işçilik mevcut değildir. Cephe, kat silmeleri ve sövelerle hareketlendirilmiş olup genel olarak sadedir. Yapının zemin katında demir parmaklık, pencere korkulukları mevcuttur. Cepheye hareketlilik katan öğeler, üçgen alınlıklı çatı kalkan duvarı, kule gibi yükselen çatı ışıklığı ve dış cepheye yakın konumlandırılan bacalardır (**Görsel 8**).

a

b

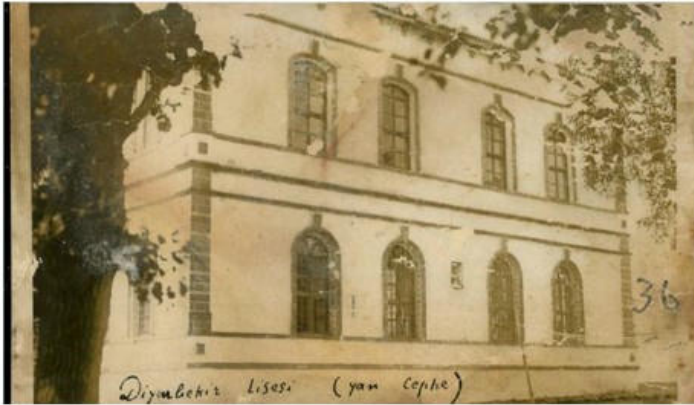
Kaynak: a. BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

b. Ş. Ergün, 2024

Görsel 8: 1933 yılı Diyarbakır İdadisi batı cephesi ve günümüzdeki durumu

1.4.4. Kuzey Cephesi

Yapının kuzey cephesi güney cepheyle çok benzerdir. Neredeyse birbirinin aynısı olan cephelerdeki terk fark, zemin katta tepe penceresi denilebilecek boyuttaki küçük açıklıktır. Cephede pencerelerin kasa ve kanat biçimlenişleri açıkça okunabilmektedir. Zemin katta ve birinci kattaki pencereler genel olarak birbirine benzer üslupta yapılmış olup kemer altında yer alan kasaların biçimleri farklılık göstermektedir. Sekiz dilimli olarak düzenlenen pencerelerin kemer altı kasaları birinci katta iki dilim oluşturarak dik açıyla düzenlenmişken zemin katta üç dilim oluşturarak yaklaşık altmış derecelik açıyla konumlandırılmıştır. Zemin katta ayrıca demir parmaklık korkulukları mevcuttur (**Görsel 9**).

a

b

Kaynak: a. BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1

b. Ş. Ergün, 2024

Görsel 9: 1933 yılı Diyarbakır İdadisi kuzey cephesi günümüzdeki durumu

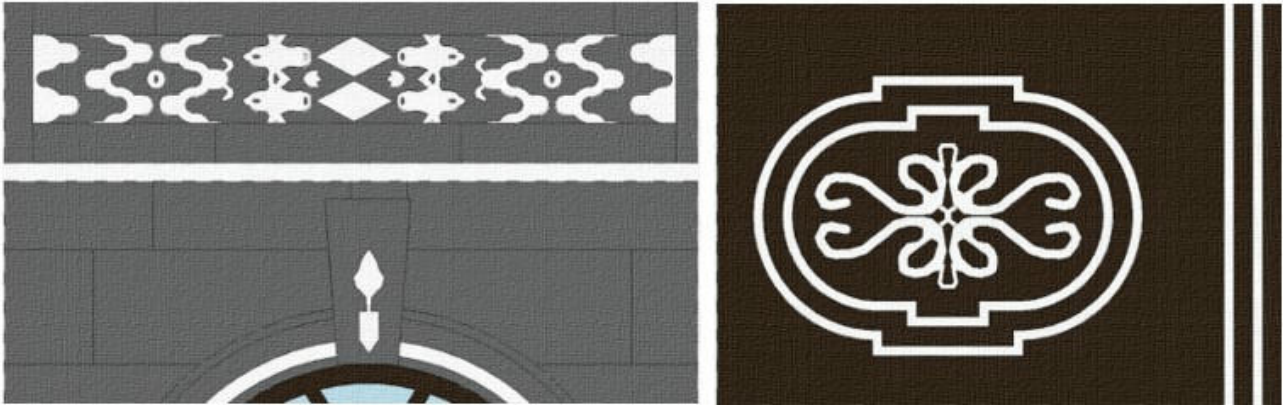
⁵⁵BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

1.5. Malzeme ve Teknik

Diyarbakır İdadisi, özel olarak düzenlenmiş bir bahçenin içerisinde inşa edilmiştir⁵⁵. Yığma yapım tekniğiyle inşa edilen yapıda yöreye özgü bazalt taşı kullanılmıştır. Arşiv belgesinde yapının döşeme ve tavanının ahşap olduğu bilgisi yer almaktadır. Yine aynı belgede, yapının pencere çerçevelerinin kavak ağacından tamir edildiği ancak kış ve yazın şiddetli fırtınalarına mukavemet edemeyerek çerçevelerin camlarla beraber düşükleri ifade edilmektedir⁵⁶. Ahşap olan pencerelerin zemin katta olanları metal parmaklıklarla örtülüdür. Yapının güney cephesini gösteren görselde (**Görsel 7**) çatının alaturka kiremitle örtüldüğü açıkça görülebilmektedir. Yapının doğu cephesindeki süslemelerde yöreye özgü cas sıva⁵⁷ kullanılmıştır. Yapı bahçe duvarı da taş örgü olup korkuluk babaları da daha özenli işçilikle taştan imal edilmiştir. Korkuluklar ise metalden yapılmıştır.

1.6. Süslemeler

Yapıda süslemeler nadir olup genelde yapının ön cephesi olan doğu cephesinde yer almaktadır. Yer yer sövelerle sütunların kesiştiği yerlerde geometrik desenli süslemeler yapılmıştır. Cephede söveler oluşturulurken kilit taşıyla vurgulanmış, kare geometrik formlarla süslenmiştir. Yapıyla ilgili 1935 yılına ait bir görselde doğu cephesi giriş kapısında elips desenli kıvrımlı süslemelerin olduğu tespit edilmiştir. Yapının yine doğu cephesinde üçgen alınlığın sağında ve solunda, giriş kapısının sağ ve solundaki pencere sövelerinin kilit taşlarında yöreye özgü cas süslemeler mevcuttur. Kilit taşında laleye benzer motif yer alırken diğer bölümlerinde alması düzenle oluşturulduğu görülmektedir (**Görsel 10**). Belirli süsleme programına dâhil olmayan yapının cephelerinde görülen sadeliğin iç mekânlarda da sürdürüldüğü düşünülmektedir. Merdiven, ahşap kiriş, kapı, pencere doğramaları gibi ölçeklerde yöreye özgü süslemelerin uygulanmış olabileceği varsayılmaktadır. Yapı bahçe duvarı korkuluk sütunlarında süslemeler mevcut olup sütunlar kare taş kaide üzerine piramidal yükselen geometrik formlarla oluşturulmuştur. Bu korkuluk sütunlarına benzer üslupla yapılmış heykeller giriş merdivenin iki tarafında konumlandırılmıştır.

Kaynak: Çizim: Ş. Ergün

Görsel 10: Diyarbakır İdadisi doğu cephesi girişinde yer alan süsleme öğeleri

2. Değerlendirme

İdadiler, resmî, müstakil sancaklara bağlı, hususi, yatılı (leyli), gündüzlü (nehari), sivil, inas, askerî olarak ayrılmaktadır. Genellikle, İzmir, Manastır gibi büyük yerleşim yerlerinde açılan idadiler yatılı olarak düzen-

⁵⁶BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1.

⁵⁷Cas süsleme: Diyarbakır geleneksel yapılarında sıkça görülen kireç kaymağı ile oluşturulan süsleme çeşididir. Gülin Payaslı Oğuz ve Fatma Meral Halifeoğlu, "Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Yapım Tekniği ve Malzemede Koruma Sorunları," *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi* 8/2 (2017), 352.

lenmiştir⁵⁸. Gündüzlü olarak taşrada açılan idadiler, bir süre sonra sadece bulundukları kentin çocuklarına faydası dokunduğu düşüncesiyle yatılıya çevrilmiştir⁵⁹. Bu dönem, yatılı idadilerin masrafları gündüzlü idadilere göre beş veya altı kat daha fazla olduğundan bütçe yetersizliği sebebiyle her vilayet veya sancakta yatılı idadi açılmamıştır⁶⁰. Çevre vilayetlerdeki öğrencilere katkı sağlaması amacıyla 1892 yılında yatılıya çevrilen⁶¹ Diyarbakır İdadisi, sivil ve resmî idadilerdendir⁶².

II. Abdülhamid dönemi idadi yapıları incelendiğinde farklı kütle biçimlenmeleri, plan şemaları ve cephe kurguları ile inşa edilmiş idadi mekteplerinin olduğu ancak genel olarak taşıyıcı yığma duvarlar, bölücü bağdadi duvarlar (ahşap çatıklı, taş dolgu), ahşap döşeme/tavan ve kiremit kaplı kırma çatı yapım sistemi ve malzemeleriyle oluşturuldukları tespit edilmiştir⁶³. İdadilerde yerleşme büyüklükleri plan tiplerindeki farklılaşmaları belirleyebilmektedir⁶⁴. İnşa edilecek yerin nüfusu, öğrenci adedi gibi faktörler göz önünde bulundurularak her yöreye ve araziye uygulanabilecek biçimde planlar düzenlenebilmekteydi⁶⁵.

İdadilerin mimari üretim süreçlerini genellikle ekonomik koşullar ve idarecilerin tutumunun yönlendirdiği söylenebilir. Örneğin Isparta İdadisinin Isparta Mebusu Böcüzade Süleyman Sami'nin desteği ve halkın yardımıyla tamamlanıp hizmete açıldığı⁶⁶ ifade edilmektedir. Benzer şekilde Diyarbakır vilayetinde de açılması öngörülen idadi mektebi maddi imkânsızlıklar dolayı uzun süre inşa edilememiş olup Sadrazam Said Paşa'nın çabaları sonucu yeni öşür ve gayrimenkul vergisinin konulmasıyla idadi masrafları için kaynak bulunmuştur⁶⁷.

Yerleşim özelliklerinin seçiminde ise dönemin vali veya bürokratlarının şehircilik anlayışı etkili olmuştur⁶⁸. Örneğin Sivas⁶⁹ ve Diyarbakır idadileri, şehir yerleşiminin sur dışına taşınması gibi benzer bir düşünce ile yeni yerleşim bölgesinde inşa edilmiştir. Özellikle Diyarbakır vilayetinde, Kurt İsmail Paşa'nın valiliği döneminde (1868-1875) birçok kamusal yapı geleneksel kent dokusu dışında imar edilmiştir. Kütahya İdadisi için seçilen yerin ise şehrin en önemli ve gösterişli yeri olduğu⁷⁰ belirtilmektedir.

Kütle biçimlenmeleri olarak tek, iki veya üç katlı olarak inşa edilmiş idadiler mevcut olup Diyarbakır İdadisi en yaygın olarak görülen iki katlı plan tipine örnektir. Nadir de olsa Selanik ve Sivas İdadisi gibi üç katlı⁷¹ veya Amasya, Kayseri gibi tek katlı idadiler⁷² de mevcuttur. Sivas İdadisinin üç katlı tasarımı idadi-

⁵⁸Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 119.

⁵⁹Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 121.

⁶⁰Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 122-123.

⁶¹Yıldız ve Fida, "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi," 7.

⁶²Hacı Salman, "İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005), 20-21.

⁶³Burcu Özgüven, "İdadi Binaları," *Tarih ve Toplum Dergisi* 82 (1990), 41-44; Türkmen, "Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşamayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mekteb-i İdadisi," 529-550; İsmail Girgin, "Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)" (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019), 44-46; Hilmi Tunahan Örs, "İzmit İdadi Mektebi," *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2019), 230-241; Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37-38 (2006), 111-112; Emre, Kolay, "Arşiv Belgeleri Işığında Amasya Mülkiye İdadi Mektebi Binası," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 64 (2019), 319-321, <https://doi.org/10.17719/jjsr.2019.3354>.

⁶⁴Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," 109.

⁶⁵Özgüven, "İdadi Binaları," 45.

⁶⁶Duymaz, "Isparta İdadisi," 47.

⁶⁷Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 167.

⁶⁸Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," 108-109.

⁶⁹Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," 109.

⁷⁰Girgin, "Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)," 45.

⁷¹Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," 111.

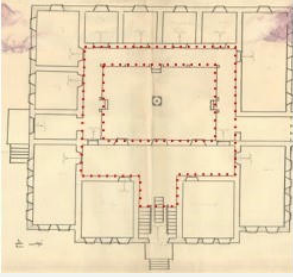
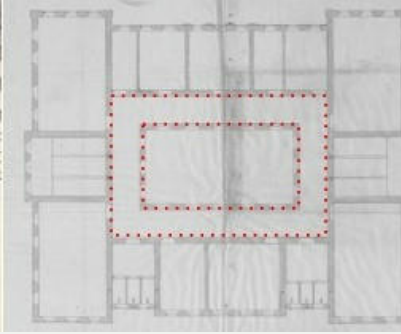
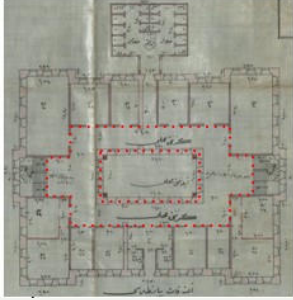
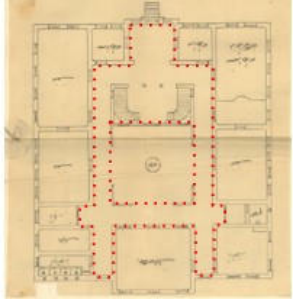
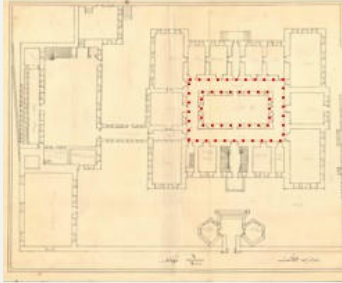
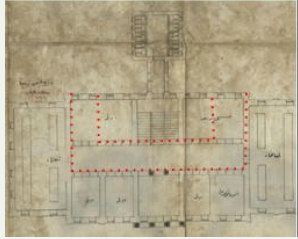
⁷²BOA, İ.MF.. / 7-37; BOA, MF.MKT. / 246-17.

lerde üst sınırı oluşturan 300 öğrenci kapasitesinin⁷³ etkili olduğu düşünülmektedir. Diyarbakır İdadisinin iki katlı olarak inşa edilmesi, inşaat şartnamesinde 200 kişilik bir yapı öngörülmesiyle⁷⁴ açıklanmaktadır. Kayseri İdadisi ise ilk olarak tek katlı olarak inşa edilmiş daha sonra ikinci katı ilave edilmiştir⁷⁵.

Plan tipi olarak idadi yapılarında yaygın olarak kullanılan iç avlulu veya koridor etrafında gelişen çeşitli şemalar mevcuttur. Plan tipleri, I, T, U veya birbirini dik kesen iki doğru formundaki koridor biçimleri ile oluşturulabilmektedir⁷⁶. Örneğin Amasya İdadisi iç avlulu, Erzurum İdadisi T koridor, Isparta İdadisi birbirini dik kesen iki doğru koridor etrafında gelişen plan tiplerine örneklerdir. Diyarbakır İdadisi ise koridor etrafında gelişen T formunda olup dikdörtgen planlıdır. Yapıda, giriş-merdiven aksı simetri eksenini olup koridor bu simetri eksenini dik yönde kesmektedir. Mahaller ise bu koridor etrafında sıralanmaktadır (**Tablo 1**).

Tablo 1: II. Abdülhamid Dönemi İdadi Mektepleri Plan Analizi

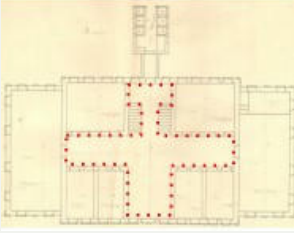
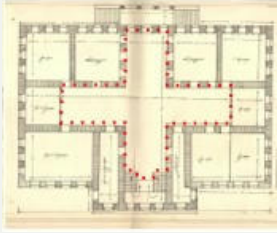
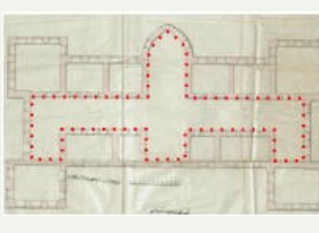
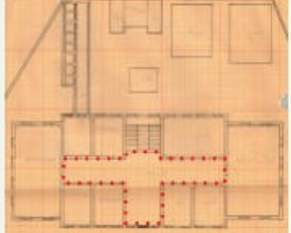
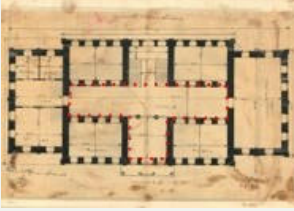
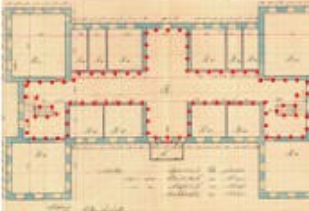
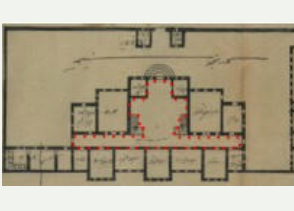
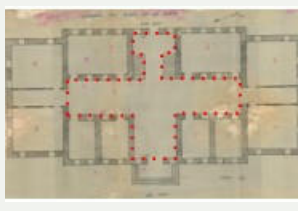
İç Avlulu		
Amasya İdadisi, BCA, 180-9-0-0 / 95-465-10, 26 Haziran 1925	Selanik İdadisi, BOA, İ..MMS. 112-4786, 9 Ramazan 1307 [29 Nisan 1890]	Sivas İdadisi, BOA, MF.MKT. 207-7, 8 Zilkade 1311 [13 Mayıs 1894]
Manisa İdadisi, BCA, 180-9-0-0 / 95-465-9, 25 Haziran 1925	Bursa İdadisi, BCA, 180-9-0-0, 96-468-2, 30 Ocak 1926	Niğde İdadisi, BOA, MF.MKT. / 889-60, 19 Şaban 1323 [19 Ekim 1905], (plan iç avlulu olarak revize edilmiştir)
Koridor Etrafında Gelişen		

⁷³Kuzucu, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi," 107-108.

⁷⁴Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 168.

⁷⁵Hayrettin Yılmaz ve Cengiz Kartın, "Kayseri Lisesinin Saklı Kalmış Defteri," *Erciyes Akademi* 39/1, 79, <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1576117>.

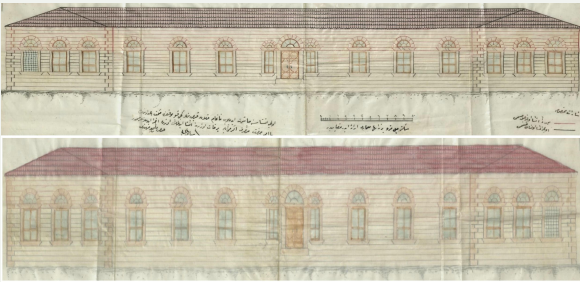
⁷⁶Özgüven, "İdadi Binaları," 45-46; Türkmen, "Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşamayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mekteb-i İdadisi," 541.

Sinop İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 95-465-5, 20 Haziran 1925	Isparta İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 95-464-5, 28 Ocak 1926	Kayseri İdadisi , BOA, İ..MF.. / 7-37, 24 Cemazeyilahir 1319 [8 Ekim 1901]	Bolu İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 95-464-7, 31 Mayıs 1925
Çankırı İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 95-466-3, 6 Temmuz 1925	Kırşehir İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 97-473-9, 18 Ocak 1928	Erzurum İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 95-466-6, 29 Temmuz 1925	Diyarbakır İdadisi , BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1, 15 Mayıs 1933

Kaynak: Hazırlayan Ş. Ergün, 2024

Cephe kurgusu olarak ise pencere düzenleri tekli/üçlü biçimde farklılaşan, giriş bölümü revaklı/revaksız, sütunçeli/sütunçesiz veya cephenin tamamı simetrik/asimetrik düzene göre oluşturulan idadiler mevcuttur. Örneğin, Amasya idadisi üçlü pencere, Kayseri İdadisi ise tekli pencere düzenindedir. İdadilerin birçoğunun cephelerinin tamamı simetrik düzene göre oluşturulmuştur. Erzurum İdadisi bu durumun istisnasıdır. Isparta, İzmit, Çankırı idadileri revaklı idadilere, Bolu, Kütahya idadileri ise sütunçeli idadilere örnektir. Diyarbakır İdadisi, ikili/üçlü pencere düzeni ile revaksız, sütunçeli ve simetrik olarak tasarlanmıştır (**Tablo 2**).

Tablo 2: II. Abdülhamid Dönemi İdadi Mektepleri Cephe Analizi

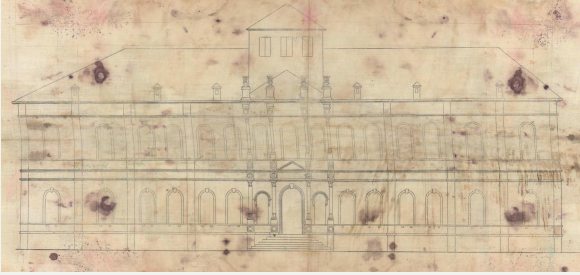
Tek Katlı İnşa Edilenler	
Kayseri İdadisi , BOA, İ..MF.. / 7-37, 24 Cemazeyilahir 1319 [8 Ekim 1901]	Amasya İdadisi , BOA, MF.MKT. / 246-17, 22 Recep 1312 [19 Ocak 1895]
Çok Katlı İnşa Edilenler	

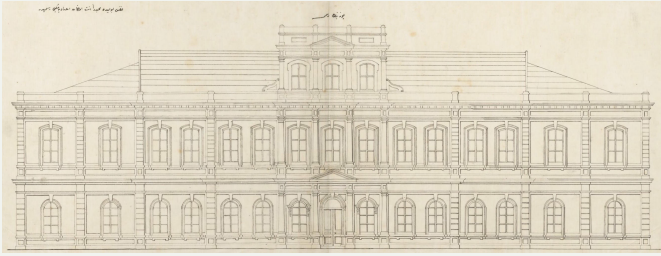
Çankırı İdadisi, BCA, 180-9-0-0 / 95-466-3, 6 Temmuz 1925

Niğde İdadisi, BOA, MF.MKT. / 889-60, 19 Şaban 1323 [19 Ekim 1905]

Diyarbakır İdadisi, BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1, 15 Mayıs 1933

Bolu İdadisi, BOA, PLK.p../4611-

Kaynak: Hazırlayan Ş. Ergün, 2024

Diyarbakır İdadisi ile aynı dönem inşa edilmiş İzmit (1885), Mamûratülaziz/Elâzığ (1885-1886), Bolu (1888), Çanakkale (1889), Kütahya (1891), Çankırı (1893), Sinop (1899) ve Midilli (1900) idadileri birbirinin aynısı denecek düzeyde benzer tasarım ilkeleri ile tasarlanmıştır. Yapılar kütle, plan, cephe, süsleme gibi ölçütler açısından çok benzer olup tip olarak inşa edilmişlerdir. Bu yapılardan yalnızca İzmit İdadisi ön cephede yarım kat çıkılarak üç kata ulaştırılmış ve yapı için revaklı bir giriş düzenlenmiştir⁷⁷. Revaklı bir giriş Çankırı İdadisinde de görülmektedir. Diyarbakır İdadisi giriş cephesinde bulunan dörtlü sütun veya sütunçe düzeni İzmit, Bolu, Midilli, Kütahya, Çankırı, Çanakkale idadilerinde de mevcuttur. Yine Diyarbakır İdadisinde görülen kat silmeleri, söveler, süslü parapet düzeni ve süslü alınlıklar, yapı ile benzer idadilerin ortak tasarım ilkele-rindendir (**Görsel 11**). Kütle ve plan düzeyinde olmasa da cephe düzeyinde çok benzer inşa edilmiş idadi yapıları da mevcuttur. Manastır Askeri, Edirne ve Niğde İdadisi giriş cepheleri bu kapsamdaki örneklerdendir.

Diyarbakır İdadisinin inşaat memurları ve mühendisi ile ilgili bilgilere ulaşılabilmesine rağmen yapının mimarı ile ilgili bilgiye ulaşılamamıştır. Bu dönem yerel kamu yapılarının tasarımcısı olarak genellikle belediye mimarlarının ve yerleşimin bağlı bulunduğu vilayet mühendislerinin adı geçmektedir.⁷⁸ Nezaret mimari Pavli Efendi⁷⁹, idadi mektepleriyle anılsa da⁸⁰ kesin kanıya varmak mümkün değildir. İdadi yapıları için Avrupa'dan getirtilen projelerin resimlerinin ve planlarının Maarif Nezaretine verilerek çoğaltılmak suretiyle vilayetlere gönderildiği⁸¹ bilinmektedir. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivinde, "bütün vilayetlerden okulların tek tip olması için inşa edilecek mektep planlarının istenilmesi"⁸² adlı belge eğitim yapılarının tek tip inşa edilmesi durumunu desteklemektedir. Diyarbakır İdadisi ile benzer yapıların

⁷⁷Örs, "İzmit İdadi Mektebi," 239.

⁷⁸Nurcan Yazıcı Metin, "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Kasaba Hastanesi: İnşa Süreci ve Mimariyle Dedeoğlu Gurebâ Hastanesi," *Sanat Tarihi Dergisi* 2 (2020), 958, <https://doi.org/10.29135/std.778800>.

⁷⁹Maarif Nezareti mimari Maksidar Pavli Efendi'nin Üsküp, Mercan, Manisa İdadilerinde çeşitli görev aldığı bilinmektedir. Türkmen, "Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşmayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mekteb-i İdadisi," 544-545.

⁸⁰Özgüven, "İdadi Binaları," 45.

⁸¹Özgüven, "İdadi Binaları," 47.

⁸²Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî, (MF.İBT.), 471-96, 16 Muharrem 1332 [15 Aralık 1913].

bağımsız coğrafyalarda bulunuşu nezaretçe gönderilen tip proje olduğu kanısını güçlendirmektedir. Ancak idadiler için tek tip söz konusu değildir. İzmit, Mamuratülaziz, Bolu, Çanakkale, Kütahya, Diyarbakır, Çankırı, Sinop ve Midilli idadileri bir tipi oluştururken, Kırşehir ve Kayseri idadileri bir tipi, Sivas, Selanik ve Bursa idadileri başka bir tipi oluşturabilmektedir.

Kaynak: a. "High school, İzmit / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople," <https://www.loc.gov/item/2001700292/>

b. "High School, Mamuretülaziz / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople," <https://www.loc.gov/item/2001700292/>

c. "High School, Bolu / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople," <https://www.loc.gov/item/2001700292/>

d. "Kalei Sultaniyede Hamidiye Caddesi," Servet-i Fünûn 177, R. 21 Temmuz 1310 (3 Ağustos 1894), 183, <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/en/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=5892>

e. "1890 Kütahya Lisesi Merkez/Kütahya," T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğü, Tarihi 100 Lise (İnteraktif Harita), <https://ogm.meb.gov.tr/yuz-tarihi-lise/1890-KUTAHYA-LISESI.html>

f. "High School, Diyarbakır / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople," <https://www.loc.gov/item/2001700292/>

g. Diran Çırakyan, Fotoğraf, Servet-i Fünûn 451, R. 21 Teşrinievvel 1315 (2 Kasım 1899), 1, <http://www.servetifunundergisi.com/aye-i-maarif-vaye-i-hazret-i-padisahide-kangirida-cankiri-insa-olunan-ertugrul-mekteb-i-idadi-i-mulkiyesinin-resm-i-kusadi/>

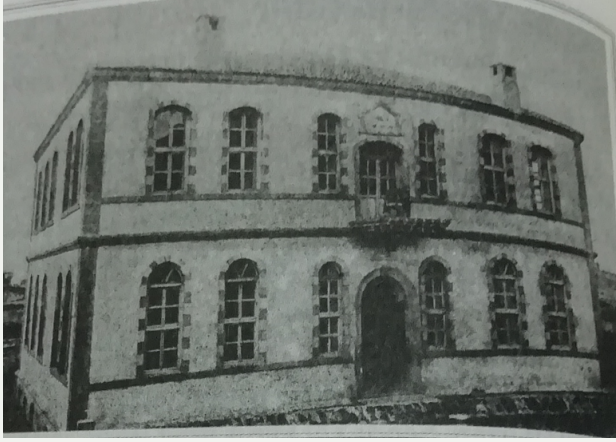
h. Diran Çırakyan, Fotoğraf, Servet-i Fünûn 494, R. 19 Ağustos 1316 (1 Eylül 1900), 15, <http://www.servetifunundergisi.com/sinop-mekteb-i-idadisi-altta/>

i. "High school, Mytilene / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople," <https://www.loc.gov/item/2001700292/>

Görsel 11: Diyarbakır İdadisi ile benzer üslupta inşa edilmiş idadi mektepleri

Tablo 3: Geç Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır'da Eğitim Yapılarının Plan ve Cephe Analizi

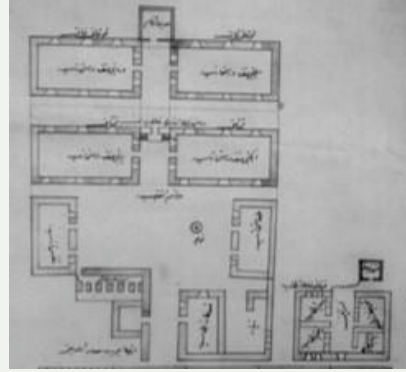
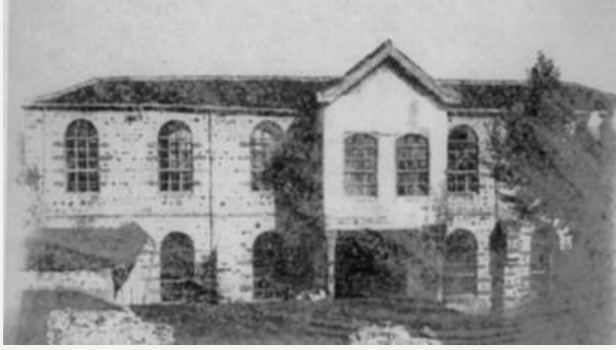
Hadim-i Terakki İbtidai Mektebi

Plan bilgisine ulaşılamamıştır.

M. Şefik Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif*, 148.

Askeri Rüşdiye Mektebi

"Imperial Military Middle School Diyarbakır Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi 1880-1893," <https://www.loc.gov/item/2001698210/>.

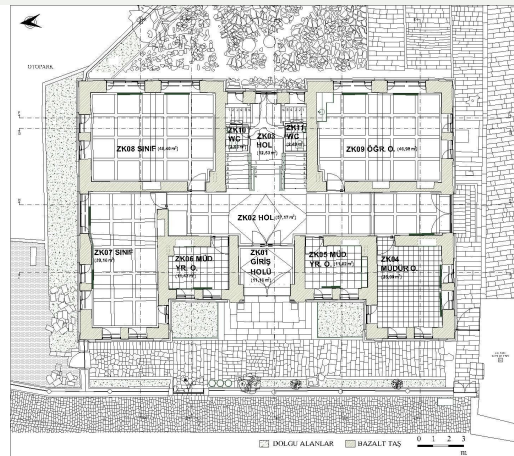
"Ground, first and second floor plans, imperial military middle school Diyarbakır Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi," <https://www.loc.gov/item/2001698214/>.

İnas Mektebi

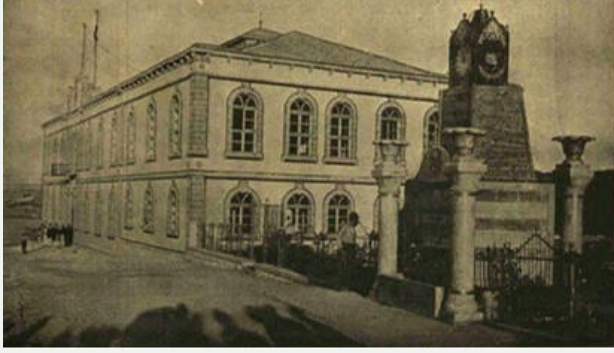
دیاربکر مرکز امان و شادی

Korkusuz, *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif*, 171.

Ergün, "Diyarbakır Ziya Gökalp İlkokulu Koruma Projesi," 71.

Hamidiye Sanayi Mektebi

Servet-i Fünûn 502, R. 12 Teşrinievvel 1316 (25 Ekim 1900), 1.

BCA, 180-9-0-0 / 98-475-1, 15 Mayıs 1933.

Diyarbakır İdadisi, yerel ölçekte incelendiğinde ise kent içerisinde aynı dönem inşa edilmiş eğitim yapılarıyla benzer tasarım ilkelerini sürdürdüğü tespit edilmiştir. Yapı, Hadim-i Terakki İbtidai Mektebi (1890)⁸³, Askeri Rüşdiye Mektebi (1883)⁸⁴, İnas Mektebi (muhtemel inşa tarihi 1912)⁸⁵, Hamidiye Sanayi Mektebi (1900)⁸⁶ ile plan, cephe, yapım sistemi ve malzemesi bakımından oldukça benzerdir. Söveler, kat silmeleri, simetrik planlama, vurgulu giriş yapılarında görülen ortak dönem özellikleridir (Tablo 3). Bu yapılarda ortak olarak kullanılan kırma çatı yapım sisteminin geleneksel Diyarbakır mimarisinde sıklıkla görülen ahşap kirişlemeli düz damdan farklı oluşu dikkat çekmektedir. Ayrıca yapılar yerele özgü dışa kapalı içe dönük, avlulu, eyvanlı yapı tipolojisiyle de inşa edilmemiştir. Bu sebeple yapıların yerelden değil, dönemin kamusal yapılarında sıklıkla görülen Neoklasik mimariden etkilendiği söylenebilmektedir. Yapıların birbirleriyle olan durumu değerlendirildiğinde Diyarbakır İdadisinin hemen karşısında inşa edilen ve yine II. Abdülhamid dönemi yapısı olan Hamidiye Sanayi Mektebini inşa sürecinde etkilediği düşünülmektedir. Yapıların konum seçim kriterleri (sur dışında yeni yerleşim bölgesinde), kütle biçimlenişleri (simetrik planlama ve çatı kulesinin bulunması), pencere formları ve kat silmeleri diğer yapılara kıyasla oldukça benzer tasarıma sahiptir.

Sonuç

Geç Osmanlı Dönemi modern eğitim kurumlarından olan idadiler Padişah II. Abdülhamid'in iktidarlığı boyunca Osmanlı coğrafyasının birçok yerinde açılarak eğitimin her vilayet ve sancağa ulaştırılması hedeflenmiştir. Bu dönemde öncelikli yerlerden Diyarbekir Vilayetinde idadi açılması ön görülmüş ve 1889 yılında Dicle Nehri'ne bakan, şehrin en gözde noktalarından birinde idadi binası için müstakil bir bina inşa edilmiştir. Yapı, 1892, 1903, 1908, 1956 gibi çeşitli yıllarda ve yakın dönemde onarımlar geçirerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Çeşitli onarımlar sırasında özgün öğelerinden kayıplar gerçekleşse de yapı büyük ölçüde inşa edildiği dönemin sanatsal özelliklerini yansıtmaktadır.

Arşiv belgeleri ile bilgisine ulaşılan yapının inşa süreci, mimari ve sanatsal detayları, fotoğraflar ve çizimler doğrultusunda ifade edilmiştir. Yapılan değerlendirmelerde yapının genel olarak neoklasik ve milli mimari üslup⁸⁷ ilkelerine bağlı inşa edildiği söylenebilmektedir. Geç Osmanlı Dönemi kamu yapıları mimarisinde sıklıkla karşılaşılan söz konusu üsluplar, bu dönemde inşa edilmiş idadi binalarında da büyük ölçüde

⁸³Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 106.

⁸⁴Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 152.

⁸⁵Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 161.

⁸⁶Yıldız, "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)," 218.

⁸⁷Ulusal Mimari Akım, Geç Osmanlı Dönemi'nde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında etkisi görülen Osmanlı yapılarının yeniden canlandırılması biçiminde uygulanan akımdır. Bk. Yıldırım Yavuz, "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26)," *Muqarnas* 13 (1996), 149, <https://doi.org/10.2307/1523257>.

kullanılmıştır. Yalın sayılabilecek bir cephe ve dikdörtgen kütlesi ile Diyarbakır İdadisi, tasarım ve planlama açısından II. Abdülhamid dönemi idadi mektepleri ile benzer mimari anlayışa sahiptir. Yapı, süsleme ve yapı malzemesi yönünden ise yer yer yöreye özgü nitelikler barındırmaktadır.

Bir asırdan fazla süredir ayakta olan yapının zaman içinde kullanım ve çevresel koşullar sebebiyle zarar görmesinden dolayı, mimari ve sanatsal özellikleri yıpranarak kaybolmaya başlamıştır. Yapının değişikliğe uğramış, kısmen yıkılmış ya da yok olmuş bölümlerinin belgelenecek yeniden gün yüzüne çıkarılması, yapının yapım tekniği, malzeme bilgisi ve konum seçim kriterleri gibi döneme özgü yapı bilgisinin korunması açısından önem taşımaktadır. Her kültürel varlığın korunması, tarihî sürecinden mevcut durumuna, onarım ve işlevlendirmesinden kullanıcıların bilinçlendirilmesine kadar çeşitli aşamaları içeren sürecin uyumlu entegrasyonu mümkündür. Diyarbakır İdadisinin tarihî gelişimini irdeleyerek özgün tasarımını ortaya koymaya çalışan bu çalışmayla yapının inşa edildiği dönemi içerisindeki durumunun anlaşılacak günümüz koruma çalışmalarına yön vermesi hedeflenmektedir.

Hakem Değerlendirmesi	Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review	Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest	The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri	Şule Ergün (Arş. Gör.)
Author Details	¹ Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, Türkiye 0000-0003-1845-1929 sule.ergun@dicle.edu.tr

Kaynakça | References

- Aksoy, Volkan. "Arşiv Belgeleri Işığında Erzincan İdadisi'nin Kuruluşu ve Gelişimi." *Erzincan Üniversitesi Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiriler 28 Eylül- 1 Ekim 2016*. 1. Cilt. Ed. Hüsrev Akın. Erzincan: Erzincan Üniversitesi, 2016, 45-54.
- Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2006.
- Aydemir, Sefa Salih. "Antalya İdadisi." *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 2* (2009): 33-48. <https://dergipark.org.tr/pub/adyusbd/issue/1401/16568>
- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi Cumhuriyet Dönemi*. 3. Cilt. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2001.
- Cumhuriyet'in 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı*. Haz. Sait Mutlu, Adil Tekin, Bülent Karakoç, Şevket Beysanoğlu, Şerif Egilli, Mehmet Mercan ve Mehmet Karasarlıoğlu. Ankara: İş Matbacılık ve Ticret, Dönmez Offset, 1973.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-464-7, 31 Mayıs 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-465-5, 20 Haziran 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-465-9, 25 Haziran 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-465-10, 26 Haziran 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-466-3, 6 Temmuz 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-466-6, 29 Temmuz 1925.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 95-464-5, 28 Ocak 1926.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 96-468-2, 30 Ocak 1926.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 97-473-9, 18 Ocak 1928.

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), Millî Eğitim Bakanlığı Genel (180-9-0-0), 98-475-1, 15 Mayıs 1933.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Maarif (İ..MF.), 7-37, 24 Cemazeyilahir 1319 [8 Ekim 1901].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Meclis-i Mahsus (İ..MMS.), 112-4786, 9 Ramazan 1307 [29 Nisan 1890].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 207-7, 8 Zilkade 1311 [13 Mayıs 1894].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 246-17, 22 Recep 1312 [19 Ocak 1895].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 889-60, 19 Şaban 1323 [19 Ekim 1905].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemi, (MF.İBT.), 471-96, 16 Muharrem 1332 [15 Aralık 1913].
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Plan-Proje-Kroki, Plan-Projeler, (PLK.p.), 4611.
- Çırakyan, Diran. Fotoğraf. *Servet-i Fünûn* 451, R. 21 Teşrinievvel 1315 [2 Kasım 1899]: 1. Erişim 22 Şubat 2024. <http://www.servetifunundergisi.com/aye-i-maarif-vaye-i-hazret-i-padisahide-kangirida-cankiri-insa-olunan-ertugrul-mekteb-i-idadi-i-mulkiyesinin-resm-i-kusadi/>
- Çırakyan, Diran. Fotoğraf. *Servet-i Fünûn* 494, R. 19 Ağustos 1316 [1 Eylül 1900]: 15. Erişim 22 Şubat 2024. <http://www.servetifunundergisi.com/sinop-mekteb-i-idadisi-altta/>
- Demirel, Fatih. "Mekteb-i İdâdî." Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü Arşivi Karar Tarihi ve No: 25.11.2010, 3529.
- Duymaz, A. Şevki. "İsparta İdadisi." *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)* 4 (2017): 43-56. <https://osmanlimirasi.net/index.php/omad/article/view/315/303>
- Erarslan, Alev. "Ortaçağ Türk Mimarlığında Eyvan Kullanımında Mekan-İşlev İlişkisi." *Megaron* 3 (2012): 145-160.
- Ergün, Şule. "Diyarbakır Ziya Gökalp İlkokulu Koruma Projesi." Yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi, 2024.
- Eyice, Semavi. "XVIII. Yüzyılda Türk Sanatı ve Türk Mimarisinde Avrupa Neo-Klasik Üslubu." *Sanat Tarihi Yıllığı* 9-10 (1981): 163-190.
- Girgin, İsmail. "Kütahya Rüşdiye ve Mekteb-i İdadisi (Kuruluşu, Gelişimi ve Sosyo-Kültürel Hizmetleri)." Yüksek lisans tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, 2019.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 9. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994: 464-469. Erişim 26 Haziran 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/diyarbakir>.
- "Ground, First and Second Floor Plans, Imperial Military Middle School Diyarbakır Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi." Türkiye, Diyarbakır, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001698214/>
- Gündüz, Mehmet. "Türkiye'de Yabancı Dilde Öğretim Yapan Resmi Ortaöğretim Kurumları: Maarif Kolejlere." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017.
- Günkut, Bedri. *Diyarbakır Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, Diyarbakır Halkevi Neşriyatı, 1937.
- Harita Genel Müdürlüğü Küre Uygulaması. Erişim 4 Mart 2024. <https://kure.harita.gov.tr/>
- Hasol, Doğan. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, 1979.
- "Imperial Military Middle School Diyarbakır Mekteb-i Rüşdiye-yi Askeri-yi 1880-1893." Türkiye, Diyarbakır, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001698210/>
- İnan Ocak, Zeynep. "Anadolu Selçuklu Dönemi Anıtsal Yapılarında 20. Yüzyıl Başından İtibaren Gerçekleştirilen Onarımlar." Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2018.
- "Kalei Sultaniyede Hamidiye Caddesi." *Servet-i Fünûn* 177, R. 21 Temmuz 1310 [3 Ağustos 1894], 183. Erişim 8 Ekim 2024. <https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/en/Periodicals/Catalog/Issue/?IssueId=5892>
- Kamer, Selman Tunay. "Issues in Implementation of Coeducation in Turkish Education System: A Historical Research on 1869 Statute on General Education." *International Education Studies* 4 (2017): 1-7. <https://doi.org/10.5539/ies.v10n4p1>
- Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Kolay, Emre. "Arşiv Belgeleri Işığında Amasya Mülkiye İdadi Mektebi Binası." *Journal of International Social Research* 12 (2019): 318-328. <https://doi.org/10.17719/jisr.2019.3354>
- Konyar, Basri. *Diyarbakır Yıllığı*. 3. Cilt. Ankara: Ulus Basımevi, 1936.
- Korkusuz, M. Şefik. *Cumhuriyet Öncesi Diyarbakır'da Maarif*. İstanbul: Kent Işıkları, 2009.

- Kuzucu, Kemalettin. "Osmanlı'dan Cumhuriyete Şehircilik, Mimari ve Eğitim Anlayışındaki Değişmeler Bağlamında Sivas Kongresi Binasının Tarihçesi." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 37 (2006): 103-125. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000063.
- Örs, Hilmi Tunahan. "İzmit İdadi Mektebi." *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi* 1 (2019): 230-241. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/720572>
- Özdemir, Şükriye Sıla. "Adana Kız Lisesi'nin (Askeri Rüştîye Okulu) Kültürel Miras Kapsamında Mekansal Analizi." Yüksek lisans tezi, Atılım Üniversitesi, 2020.
- Özgüven, Burcu. "İdadi Binaları." *Tarih ve Toplum Dergisi* 82 (1990): 44-47. <http://katalogtarama.cekulvakfi.org.tr/resimler/3/14/22889/m000002639.pdf>
- Öztürk, Mustafa ve Yılmazçelik, İbrahim. "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati." *Belgeler* 18/22 (1998): 91-109. <https://belgeler.gov.tr/tam-metin-pdf/48/tur>
- Palalı, İlhan. "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mahalli Kaynaklara Göre) (1869-1905)." Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, 1999.
- Parmaksız, Esmâ. "II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler." Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2008.
- Payaslı Oğuz, Gülin ve Halifeoğlu, Fatma Meral. "Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Yapım Tekniği ve Malzemede Koruma Sorunları." *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi* 8/2 (2017): 345-358. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dumf/issue/33628/399597>
- Salname-i Diyarbakır. Sene-i Hicriye 1312 [1894-1895]. Defa 14. Diyarbakır Matbaa-i Vilayet.
- Salname-i Diyarbakır. Sene-i Hicriye 1321 [1903-1904]. Defa 19. Diyarbakır Vilayet Matbaası.
- Salman, Hacı. "İdadi Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi." Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Sebah & Joaillier (fotoğrafçı). "High School, Bolu / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople." Türkiye, Bolu, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001700292/>.
- Sebah & Joaillier (fotoğrafçı). "High School, Diyarbakır / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople." Türkiye, Diyarbakır, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001700292/>.
- Sebah & Joaillier (fotoğrafçı). "High school, İzmit / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople." Türkiye, İzmit, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001700292/>.
- Sebah & Joaillier (fotoğrafçı). "High School, Mamuretülaziz / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople." Türkiye, Elâzığ, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001700292/>.
- Sebah & Joaillier (fotoğrafçı). "High school, Mytilene / Sebah & Joaillier, Phot., Constantinople." Yunanistan, Midilli Adası, y.y. (1888-1893). Fotoğraf. Erişim 22 Şubat 2024. <https://www.loc.gov/item/2001700292/>.
- "Saye-i Kemal-termaye-i Hazret-i Padişahide Diyarbakır'da Müceddeden İnşa ve Kûşat Olunan Hamidiye Sanayi Mektebi." *Servet-i Fünûn* 502, R 12 Teşrinievvel 1316 (25 Ekim 1900): 1. Erişim 23 Şubat 2024. <http://www.servetifunundergisi.com/saye-i-kemalat-sermaye-i-hazret-i-padisahide-diyarbakirda-muceddeden-insa-ve-kusat-olunan-hamidiye-sanayi-mektebi/>
- Şentürk, M. Hüdaî. "Darülmârif." *TDV İslam Ansiklopedisi*. 8. Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, 548-549. Erişim 4 Mart 2024. <https://cdn2.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/8/C08003255.pdf>
- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğü, Tarihi 100 Lise (İnteraktif Harita). "1890 Kütahya Lisesi Merkez/Kütahya." Erişim 1 Mart 2024. <https://ogm.meb.gov.tr/yuz-tarihi-lise/1890-KUTAHYA-LISESI.html>
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Parsel Sorgulama Uygulaması. Erişim 16 Şubat 2024. <https://parselsorgu.tkgm.gov.tr/>
- Tekin, Yusuf. "Modern Ulus Devletin İdeolojik Bir Aygıtı Olarak Eğitim ve 19. Yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemi." *Cihanmüma Sosyal Bilimler Akademi Dergisi* 1 (2022): 1-34. <https://doi.org/10.55205/jocsosa.11202243>
- Türkmen, Kadir. "Osmanlı'da Modern Eğitimin Günümüze Ulaşamayan Bir Temsilcisi: İnşa Süreci ve Mimari Detayları ile Kırşehir Mektebi-i İdadisi." *Art-Sanat Dergisi* 17 (2022): 529-550. <https://doi.org/10.26650/ARTSANAT.2022.17.893286>
- Yavuz, Yıldırım. "The Restoration Project of the Masjid al-Aqsa by Mimar Kemalettin (1922-26)." *Muqarnas* 13 (1996): 149-164. <https://doi.org/10.2307/1523257>
- Yazıcı Metin, Nurcan. "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Kasaba Hastanesi: İnşa Süreci ve Mimarisiyle Dedeâğaç Gurebâ Hastanesi." *Sanat Tarihi Dergisi* 2 (2020): 945-961. <https://doi.org/10.29135/std.778800>
- Yıldız, Hatip. "Diyarbakır Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)." Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2007.
- Yıldız, Hatip ve Veysi Fida. "Tek Parti Döneminde Diyarbakır (Ziya Gökalp) Lisesi." *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. 3. Cilt. Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız ve Mehmet Salih Erpolat. Ankara: Sistem Ofset ve Matbaacılık, 2019, 5-25.

Yılmaz, Hayrettin ve Cengiz Kartın. "Kayseri Lisesinin Saklı Kalmış Defteri." *Erciyes Akademi* 39/1 (2025): 73-95. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1576117>

